

ՅՈՎՀԱՆՆԷՍ ԽԱԶԵՐԵԱՆԻ ԱՆՏԻՊ ՅՈՒՇԵՐԸ

Հայ արքայականներու՝ Պապի համակերպողնացման կայքի մասին*

Բանալի բառեր – Հայոց ցեղասպանութիւն, սուրիական անապատ, Պապ, Մէսքէնէ, 1915–1916, համաճարակներ, սպանութիւններ:

Մուտք

Հետագայ էջերով հրատարակութեան կու տանք Հայոց ցեղասպանութենէն վերապրած պարտիզակցի Յովհաննէս Խաչերեանի անտիպ յուշերը, որոնք կը նկարագրեն Սուրիական անապատի Պապ քաղաքի մէջ հաստատուած հայ արքայականներու համակերպողնացման կայքի վիճակը 1915–ի աւարտին և 1916–ի սկզբնաւորութեան:

Ծանօթութիւններ Պապ քաղաքի և տեղւոյն համակերպողնացման կայքի մասին

Պապ (Բաբ) պատմական քաղաքը օսմանեան Հալէպ նահանգի Հալէպ գաւառի Պապ գաւառակի կերպոնն էր, Հալէպ քաղաքէն հիւսիս–արևելք, անկէ 38 քլմ. հեռաւորութեան վրայ: Հոն գտնուող հնութիւնները ենթադրել կու տան, որ կառուցուած է հիթիթեան հնագոյն բնակավայրի մը աւերակներուն վրայ: 19–րդ դարավերջին և 20–րդ դարասկզբին եղած է փոքրիկ քաղաք մը: 1890–ին ունեցած է ընդամէնը 5720 բնակիչ¹:

Պապ քաղաքը կը համարուի հայ ժողովուրդի մեծագոյն գերեզմանոցներէն մէկը, ուր 1915–1916 թուականներուն իրենց մահկանացուն կնքած են բազմահազար հայ արքայականներ: Հակառակ անոր որ Պապի մէջ զանգուածային կոտորածներ տեղի ունեցած չեն այնպէս ինչպէս Սուրիական անապատի այլ բնակավայրերու՝ Տէր Զօրի, Մարաթի, Ռաս Իւլ Այնի, Մարկատէի, Շատտատէի ու յարակից այլ վայրերու մէջ, սակայն Պապի մէջ պետութեան կողմէ դիտաւորեալ կերպով ստեղծուած են ապրուստի այնպիսի դժնդակ պայմաններ, ուր այլևս կարիքը չէր մնացած կոտորածներու, որովհետև հարիւրաւոր, երբեմն ալ հազարաւոր քիլոմէրեր ոտքով

¹Ընդունուել է տպագրութեան 30.11.17. պահպանուած է հեղինակային ուղղագրութիւնը:
1 Sten عبد الرحمن حميدة. محافظة حلب – **Համիտէ Ապտուրահման**, Հալէպի նահանգը, արաբերէն լեզուով, Դամասկոս, Սուրիոյ Մշակոյթի նախարարութեան հրատարակութիւն, 1992, էջ 214:

կտրած անօթի, ծարաւ ու հիւանդ արքորականները տկարութենէն, հիւանդութենէն ու մանաւանդ մոլեգնած համաճարակներու պատճառով օրական կը մահանային հարիւրներով:

Ինչպէս բազմաթիւ ուրիշներ, հրատարակուող յուշերու հեղինակը ևս համոզուած է, որ կեանքի այս դժուարին պայմանները կառավարութեան կողմէ ստեղծուած են դիտումնաւոր կերպով, նպատակ ունենալով վերջ տալ հոն համախմբուած արքորականներու կեանքին:

Օրական հարիւրաւորներու մահուան ականատես հեղինակը պիտի հաստատէր թէ. «Մահերը շատ էին, որովհետև բռնագաղթը ծրագրուած էր արդէն ճիշդ այդ արդիւնքը ձեռք բերելու միակ ճիւղային դիտումով»: Ան տեղացիներու կողմէ պատահած առևանգումներու, սպանութիւններու ու նմանատիպ դէպքերու համար ևս մեղաւոր կը նկատէ կեդրոնական իշխանութիւնները, որոնք «գիտնալով զազաններու ախորժակը, գիտակցօրէն մեզ նման ոչխարները յանձնեցին գայլերու երախին»:

Պասպ հաւաքուած արքորականներէն ողջ մնացածները աւելի ետք, մաս առ մաս արքորուած են Տէր Զօր, անոր շրջականներն ու աւելի հեռուները: Ներքին գործոց նախարարութեան «Աշիրէթներու և գաղթականներու տեղաւորման և վերաբնակեցման տնօրէնութեան» Հալէպի ընդհանուր տեսուչի փոխանորդ՝ Ապտիլ Ահատ Նուրի պէյը, 20 Յունուար 1916-ին հրահանգած է Պասպի գաղթականներու առաքման պաշտօնեայ Մուհարրէմ Պէյին, որ հոն գտնուող բոլոր հայերը արքորէ հոնկէ, այլ խօսքով՝ դրկէ Տէր Զօր: Ան իմացուցած է նաև, թէ իրեն դրկուած «շաբաթական մահերու ցուցակը գուհացուցիչ է: Ատկէ կը հասկցուի որ այդ մարդիկը (հայերը) հոդ շատ հանգիստ կ'ապրին»²: Ասով կը բացատրուի ահա զանոնք աւելի խորերը դրկելու մտադրութիւնը:

Արամ Անտոնեանի վկայութեամբ, Մեծ եղեռնի տարիներուն Պասպի մէջ թիֆուսի զոհ գացած են մօտաւորապէս 80 հազար հայեր: Պատահած է, որ մէկ օրուայ ընթացքին մահանայ 1111 հոգի³: Զոհերու 80 հազար թիւը կրկնած է նաև Աքքորական Եպիսկոպոս⁴, իսկ ըստ ցեղասպանութեան տարիներուն՝ շրջան մը հոն գտնուած վերապրող Օսիկ Փանիկեանի՝ Պասպի մէջ օրական մահացած է 1000-1500 արքորական հայ, ընդհանուր հաշուով՝ 125 հազար հոգի⁵: Այլ հաշուարկով, Հոկտեմբեր 1915-գարուն 1916-ին Պասպի ու մօտակայ Ախթարիսի մէջ մահացած են 50-60 հազար

2 Անտոնեան Արամ, Մեծ ոճիրը. հայկական վերջին կոտորածները և Թալէադ Փաշա: Պաշտօնական հետազոտութիւններ քննադրութեամբ և բազմաթիւ պատկերներով, «Պահակ»-ի մատենաշար N 1, Պօսթըն, տպարան «Պահակ», 1921, էջ 91-92:

3 Տես նոյն տեղում, էջ 18-19, 91-92:

4 Տես Աքքորական Եպիսկոպոս. Վտարեալ հայութեան խաչի ճամբան. մէկուկէս տարի գաղթականներու հետ շարժման մէջ գտնուող ականատես հայու մը ցուցմունքներէն քաղուած, տէն «Կոչնակ», Նիւ Եորք, ԺԸ. տարի, N 16, 20 Ապրիլ 1918, էջ 2004, (արտատպուած Գահիրէի «Յուսաբեր»էն), հեղինակն է նոյնիսկ Փէրոսաձեան Երուանդ Վրդ., 4/17 Գեկտեմբեր 1917 թուակիր իր տեղեկագրով (պատճէնը տէն Տօնապետեան Պ., 2այն տառապելոց, Փարիզ, տպարան Յակոբ Բ. Թիրապեան, 1922, էջ 292: Յայտնապէս նոյն հեղինակի այս տեղեկագիրն է, որ ֆրանսական Ռագմածովային նախարարութեան տեղեկատուական ծառայութեան կողմէ «Արտաքսուած հայերի գողգոթան (1915-1917 թթ)» խորագրով փոխանցուած է Ռագմածովային նախարարութեան որպէս «Գաղթականների հետ մէկուկէս տարի դեգերած մի հայի վկայութիւն»: Բնագիրը տէն՝ Պէյլէրեան Արթուր, Մեծ տէրութիւնները, Օսմանեան կայսրութիւնը և հայերը ֆրանսիական արխիւներում (1914-1918), փաստաթղթերի ժողովածու, ֆրանսերէնէ թարգմանեց՝ Վարուժան Պողոսեան, Բ. հատոր, ՀՀ ԳԱԱ Պատմութեան ինստիտուտ, Եր., «Հայաստան», 2005, էջ 177-179:

5 Տես Փանիկեան Օսիկ, Մահից դէպի կեանք, Եր., «Հայաստան» հրատարակչութիւն, 1965, էջ 153, 180:

աքսորական հայեր⁶:

Նոյն թուականներուն հոն գտնուած այլ վերապրողի մը վկայութեամբ Պապի մէջ «Պաշտօնէից կատարած խժոժութիւնները, անօթութիւնը, հիւանդութիւնը, անձրևը և ցուրտը միացած կը հնձեն անհաւատալի թիւով կեանքեր: Պապի մէջ կը կազմուի հայերու մեծագոյն գերեզմաններէն մին»⁷:

3 Փետրուար 1916-ի դրութեամբ, Պապի և շրջակայ գիւղերուն մէջ մնացած էին ընդամենը 8 հազար հայ աքսորականներ⁸: Ինչ ալ ըլլայ հոն մահացածներու ճշգրիտ թիւը, փաստը այն է, որ Պապը եղած է հայ ժողովուրդի գլխաւոր գերեզմաններէն մէկը:

Զինադաշարէն ետք քաղաքը ունեցած է փոքրաթիւ հայ գաղթօձախ, որ 1926-ին բաղկացած էր 178 անձէ⁹, և երկու տարի անց ունեցած է իր կարճատև ազգային երկսեռ վարժարանը:

*
* *

Հրատարակուող յուշագրութեան հեղինակին մասին դժբախտաբար շատ քիչ բան գիտենք: Մեզի ծանօթ է, որ ան Պարտիզակի Խաչերեան նշանաւոր գերդաստանի զաւակներէն էր, Աղա Գրիգորի շառաւիղներէն, և որ գործօն դեր ունեցած է ազգային կեանքի մէջ: Հաւանաբար իր ազգականներէն է բժիշկ Կարապետ Խաչերեանը, որուն Զմիւռնիոյ աղէտի օրերու օրագրութիւնը հրատարակուած է առանձին գիրքով և ունի պատմական նշանակալի արժէք¹⁰:

Խաչերեան գերդաստանի պատմութիւնն ու ընտանեկան ծառը տրուած են Գրիգոր Մխալեանի՝ Պարտիզակի պատմութեան նուիրուած մեծարժէք հատորին մէջ. հետևաբար հոս անոնց անդրադառնալը անելորդ կը նկատենք: Սօրենական կողմէ նոյն գերդաստանին պատկանած է նաև Թորգոմ Արք. Գուշակեան¹¹:

Յովհաննէս Խաչերեան Պապէն միակ վերապրող հայը չէ, բայց ան այն քիչերէն է, որ անլի ետք թուղթին պիտի յանձնէր իր վկայութիւնը և մանրամասնօրէն նկարագրէր տեղւոյն հայութեան թշուառութիւնն ու կայքին մէջ տիրող անմարդկային մթնոլորտը, որ յանգած էր տասնեակ հազարաւորներու մահուան:

Հրատարակուող վկայութեան հեղինակային ինքնագիրը կը պահուի Հ. Բ. Ը. Միութեան Փարիզի Նուպարեան Սատենադարանի Արամ Անտոնեանի թղթածրարներուն մէջ¹²:

6 Տէն **Kévorkian Raymond**, The Armenian genocide a complete history, Լոնտոն-Նիւ Եորք, “I. B. Tauris” հրատարակչատուն, 2011, էջ 977:

7 **Աթանասեան Յարութիւն Գ.**, Ատաբազարէն Տէր Զօր, ձեռագիր յուշագրութիւն, ընդօրինակութիւնը՝ Հայաստանի Ազգային արխիւ, ֆոնտ 1388, ցուցակ 1, գործ 82, թերթ 17ա-բ:

8 Տէն **Sarafian Ara**, United States official records on the armenian genocide 1915-1917, Gomidas Institute, Princeton and London, 2004, էջ 490:

9 Տէն **Պապայեան Ներսէս Քնյ.**, Համառօտ տեղեկագիր Տէր Զօր և շրջակայից հայաբնակ վայրերու, 6 Սեպտեմբեր 1926, էջ 6: Ձեռագիր տեղեկագիր, բնագիրը տես՝ Դիւան Բերիոյ հայոց թեմի:

10 Տէն **Sopp. Կարապետ Խաչերեանի** օրագիրը. Զմիւռնիական արկածներս 1922-ին, տպագրութեան պատրաստեց՝ Դորա Սաքայեան, Մոնրէալ, 1995, xviii, 70 էջ:

11 Տէն **Մխալեան Գրիգոր Յ.**, Պարտիզակն ու պարտիզակցիին, հրատարակութիւն Օննիկ Մխալեանի, Գահիրէ, տպ. Սահակ-Մեսրոպ, 1938, էջ 80-89:

12 Տէն BNU/Fonds A. Andonian, Matériaux pour l’histoire du génocide, P. J. 1/3, liasse 42, Bab/Պապ, էջ 1-4:

Վկայությունը հրատարակության կու տանք նոյնությամբ, առանց մեր կողմէ որևէ միջամտության: Աւելցուցած ենք միայն անհրաժեշտ ծանօթագրություններ:

Միհրան Ա. Մինասեան

Վերապրող պարտիզակցի Յովհաննէս Խաչերեանի վկայությունը հայ քաղաքականներու Պապի համակեդրոնացման կայքին մէջ պատահած մահերու և Պապէն Մէսքէնէ իր ուղևորութեան մասին

Պապի նկարագրությունը

1915 Դեկտ.ի վերջին օրը Ագտէրիսէն¹³ ճամբայ ելանք մեր կովկառքով, երթալու համար Պապ: Քանի մը օրեր շարունակ տեղացող անձրևէն ճամբաները գրեթէ անանցանելի, մէկ կանգուն ցելի մէջէն կ'երթայինք, ընկերացած կարաւանի մը՝ որ մէկ ոստիկան զինուորի մը յանձնուած, ենթակայ էր արապ աւազակներու անմիջական կողոպտիչ ավորժակներուն:

Ճամբու ընթացքին այդ արապ աւազակները քանիցս յաճախեցին և աւելորդ կ'ըլլայ ըսել թէ՛ առին ու տարին ինչ որ հանդիպեցաւ իրենց. դրամ, հագուստեղէն, անկողին, վերնակ, կայլ: Մենք՝ տարագիրներս կամաց կամաց սկսած էինք հաշտուիլ **մերկացման** գաղափարին հետ: Հոգեկան բռնազբօսիկ թեթևացումով մը, որ վերջապէս խել մը կարասիներու տեղէ տեղ փոխադրությունը մեծածախս էր, և մենք կ'ազատուէինք ! մեծ բեռէ մը:

Մայրամուտէն յետոյ էր որ մենք կը հասնէինք քաղաք, ուրկէ կէս ժամով վար, ընդարձակ դաշտագետնի մը վրայ, սպանդի տարուող ամբողջ ժողովուրդի մը մէկ մասին ընթրիքի **անժուր** ապուրի մը պատրաստութեան և անձրևէն լիկած ցնցոտիներու ցամքեցման համար վառուող փոքրիկ խարոյկներու տժգոյն բոցերը կը պլպլային:

Մենք հիմակ քիչ մը կանք առած էինք քաղաքի դրան մօտ, գմբեթաւոր տան

13 Կամ՝ Այսթերին: Գիւղ՝ Սուրիոյ հիւսիս արեւմուտքը, Հալէպէն հիւսիս-արեւելք 41 քմ. հեռավորութեան վրայ: Կառուցուած է տափարակ դաշտի մը մէջ, այժմու թուրքեստրիական սահմանագիծէն ոչ շատ հեռու: Սօսակաքը կայ բլուր մը՝ հազարամեայ հնութիւններու եւ բերդի մը մնացորդներով: Գիւղին արեւմուտքէն կ'անցնի Հալէպ-Պաղատա երկաթուղագիծը (المعجم الجغرافي للقطر العربي السوري)՝ Սուրիական Արաբական հանրապետութեան աշխարհագրական բառարան, արաբերէն լեզուով, հրատարակութիւն Ջինուրական ուսումնասիրություններու կեդրոնի, Դամասկոս, Բ. հատոր, 1992, էջ 59):

Ցեղասպանութեան տարիներուն Այսթերիքը եղած է շոգեկառքի կայարան. ունեցած է քանի մը ցելխաշէն կոնաձև տուներ և թուրք, քիւրտ ու արաբ փոքրաթիւ խառն բնակչութիւն: Նոյն տարիներուն ան եղած է քաղաքական հայ գաղթականներու համակեդրոնացման կայք մը, ուր տեղակայուած էին անոնց անհամար վրանները:

1915-ի վերջերուն, Այսթերիսէն անցած վերապրող Յարութիւն Գ. Աթանասեան այսպէս նկարագրած է տեղւոյն հայ քաղաքականներուն վիճակը. «...Հոս կայ վրաններու բազմութիւն մը: Հիանդությունը այնքան ծաւալ գտած է, հիանդներու թիւը այնքան մեծ է որ կատարեալ հիանդանոցի մը հանգամանքը առած է արդէն: Մահերու թիւը մեծ չափերու հասած է: Գաղթականներէն կազմուած է պահապաններու և մեռելաթաղներու մէկ մէկ խումբ: Մեռելաթաղները, որոնց թիւը 20-էն աւելի է, մեռելները առանձին առանձին թաղելու չեն հասնիր և ստիպուած կը փորեն խոշոր փոսեր, որոնց մէջ կը լեցնեն 20-30 դիակներ ու կը ծածկեն հողով: ...Շատեր մատնուած տակալի ջբադրութեան, քանի մը կտոր հացի փոխարէն իրենց տղաքը կը յանձնեն արարներուն: ...Ագթերիսի մէջ փժացած են ամբողջ քնտանիքներ: Շատ անգամ նոյն վրանէն հանուած են միաժամանակ 4-5 մեռելներ: Հոս գերեզմանին յանձնուած է աւելի քան 20,000 հայ...» (Աթանասեան, նշ. աշխ., թերթ 16ա-բ):

Ըստ այլ վկայութեան՝ Հոկտեմբեր 1915- գարուն 1916 Այսթերիսի ու մօտակայ Պապի մէջ մահացած են 50-60 հազար քաղաքական հայեր (Kévorkian, նշ. աշխ., էջ 977):

մը պատին տակ, և կը փորձէինք,- եթէ հնարաւոր էր այդ մեր սիւսեր գրպաններու դրամով մուտք գործել քաղաքին **խաներէն** ներս, իրիկուան այդ պահուն, ցուրտի ու բուքի և անձրևի խայթող տաղտապումէն զերծ, փոխանակ աստառէ նուրբ վրանի, մեր գլուխները գոնէ երդիքի մը տակ հանգչեցնելու համար:

Այդ միջոցին էր որ մերկամարմին և բոկոտն արաբներու, մեծով պզտիկով, վերջին գրոհի մը գոհ կ'երթային մեր խել մը հովանոցները՝ որոնց գործածութիւնը շատոնց է որ մենք մոռցած էինք:

Մինչ այս մինչ այն, մեր սակարկութիւնը մատնած անյաջողութեան, մենք ալ կը բռնենք վրաններու ճամբան: Միւթ է, սարսափելի և սահմոկեցուցիչ մթութիւն մը, որ միացած ցրտի կարելի էր խայթումներուն մեզ ընդարմացուցած է բոլորովին, և խելակորոյս վիճակի մէջ, կանգ կ'առնենք տեղ մը, ուր մեր վրանը պիտի հաստատենք, բայց... չկան այժմ մեր մօտ ոմանք մեր ընտանիքէն, ու կը սկսինք շատ ուրիշներու նման, ողբագին աղաղակներով կանչել հոս հոն «Մայրիկ, քոյրիկ», որոնց իբր արձագանգ կը լսուին ձայներ՝ որոնք կ'ըսեն. «Հոս ենք, եկանք, դուք ո՞ր էք», և այլն, բայց ստուգել թէ՛ ճիշդ որո՞ւ կը պատասխանէ, իրաւ որ մեծ արթնութիւն է: Բայց վերջապէս ինչպէս ամէն մարդ մենք ալ կը գտնենք մերինները, ու հապճեպով տնկուած մեր վրանին տակ կ'ամփոփուինք, քիչ մը բան ուտելէ յետոյ, -ինչ ախորժակ մնացած է որ-արդէն մեր յոգնած աչքերուն ու մարմնին տիրապետած է մորփէռութիւն¹⁴, որ ատեն ալ մարդ չի զգար... ոչինչ, մինչև լուսաբացը, երբ մեր անիծուած աչքերը, որոնք կը յամառէին կուրանալ, շատ բան ունէին տեսնելու..., օրէնքէ և իրաւունքէ արտաքսուած սա՛ հսկայական **մարդահօտ**ին վրայ, որ պիտի արթննար վաղը, տօնելու ! **1916 Յունուար 1 և բարի կաղանդը...** հայուն:

*
* * *

«Առաւօտ լուսոյ, Արեգակն արդար»: Երիտասարդ կնոջ մը լակկան շեշտերով երգուած այս աղօթքին թրթռացումներուն տակ արթնցայ և ես: Լոյսի աղօտ ցոլքերուն տակ, շտապեցի իմ եզներուն մօտ, հոգալու համար զանոնք, ըսէ՛ք կաղնդելու համար, ափ մը գարիով և երկու ափ յարդով: Ի՜նչ հոգածութիւն ըսուի թերևս այդ, բայց պէտք է գիտնալ որ մեր գոյութիւնը մեծ չափերով կախուած է մեր եզներուն, որովհետև **սէվքի**¹⁵ պահուն, անոնք և կառքի հոգը, ամէնէն մեծն է տաղտուկներուն:

Բայց... այդ առաւօտ, ի՜նչ հոգեմօտիկ և սփոփարար **սուտ**, յանկարծ կը տարածուի թէ հինգ վեց օրով **սէվքը** յետաձգուած է, անշուշտ, կը մտածէ ամբողջ, մեր բարեխնամ կառավարութիւնը այնքան բարեացակամութիւն ունի որ մեր **կաղանդը** տօնենք, եթէ ո՛չ համադամներով ու աղանդերներով, գէթ հանգստի մէջ, «հանդարտ ջրերու եզերքը նստած»:

Սակայն հագիւ կիսաշրջան մը ըրած այդ սուտը, կը հասնին հոգէառներու պէս, բոլոր բորենիները, և միահամուռ կը կանչեն «Հայտէ՛, գալգըն, չատըրլարը երգըն, պիր քիմսէ գալմայաճազ հա՛»¹⁶:

Կ'սկսի տեսարաններէն ամէնէն հրէշայինը, պատկերներէն ամէնէն ողբերգականը, գոր մարդկային միտքը յղացած ըլլայ երբեք:

Թ՛ուրք, արաբ և հայ հրէշներու բիրի հարուածներուն- չի խնայելով ո՛չ կնոջ, ո՛չ տղո՞ւ- լպիրշ հրմշտութիւններուն տակ, քանդուած օճախներու վերջին այս շղարշաշէն տնակները կ'սկսին մէկ առ մէկ քայքայուիլ: Ի՜նչո՞ւ զարմանալ որ վերջապէս չկանութիւն կայ ամբողջին մէջ իր տնակի քայքայման համար, սհա այդ իսկ է որ չեն կրնար, կամ չեն ուզեր հասկնալ այդ բորենիները, և հրամանը թէն բարձրէն

14 Հին յունական դիցաբանութեան երգներու չաստուածը, որ ընդհանրապէս պատկերուած է թևաւոր ծերունիի տեսքով. փոխաբերաբար կը նշանակէ «քաղցր քուն»: Հոս՝ քուն մտնել, քնանալ իմաստով:

15 Արաբերէն՝ առաքում, ուղարկում, բռնագաղթ, յոգնակին՝ «սէվքիայ»:

16 Նախադասութիւնը թրթրէն է՝ «դեն, ելէք, վրանները քանդեցէք, ոնէ մէկը պիտի չմնայ, հա՛»:

– բայց դասը միշտ հայէն– կու գայ. «Այրեցէք, կտրեցէք բոլոր վրանները»:

Եւ մեր հայ պահապանները, զսպանակէ մղուածի պէս, Էտիսոնի¹⁷ հանձարն ալ նսեմացնող վարպետութեամբ, եղէգի խուրձեր բռնկլեցուցած կը հասնին վրաններու մօտ... և այլևս երևակայել ձեզ կը թողում աներևակայելին իսկ, որ տեղի ունեցաւ:

Այդ առաւօտ «Արեգակն արդար» ամաչեց ու երբէք դուրս չեկաւ ամպերու տակէն: Եւ հայուն համար չնաշխարհիկ կաղանդ մը սկսաւ...:

Բոլոր վրանները քակուեցան, հազարաւոր բազմութեան ողբ ու կոծը սկսաւ երկինք բարձրանալ: Ծեծը, թալանը, բռնաբարումները, աղջկայ և կնոջ բռնագրաւումները իրենց սուր հանագամանքը ստացան: Ծերեր, կիներ, տղաքներ ճարահատ իրենց վերմակն ու անկողինի նմանող բաները շալկած, կը պատրաստուէին ճամբայ իյնալ, ոմանք դեռ կը յամառէին, նոյնիսկ սպառնալիքներու տոկալով, որովհետև, ոչխար մը անգամ սպանդի ճամբուն վրայ յետս ընկրկում մը պիտի ունենար, որ շատ բնական է:

Այդ օրը, ի միջի այլոց պատահեցաւ սա՛ դէպքը, որ իր տեսակին մէջ եզական է:

Ընտանիքի մը մէկ փոքր աղջիկը որ բաւական գեղաղէմ էր, իր վրայ հրաւիրած էր սրիկայ ոստիկաններու վոհմակի մը լախրշ ակնարկները, որոնք առաջին ազդանշանին կ'սպասէին խլելու համար գայն, երբ ընտանիքի հայրը նշմարած այդ՝ սկսաւ նախագգուշութիւններ ձեռք առնել, այդ միջոցին ոստիկանները հեռացնելու համար հայրը իր աղջիկէն, սկսան լեցուն ամաններով ջրերը, կրակով լեցուն կրակամանները վեր բարձրացնել և նետել խեղձին վրայ, ահա՛ բնութեան երկու տարրերը գազաններու ձեռքին մէջ գործիք:

Մայրը ճարահատ սկսաւ պոռալ «Ճան գուրթարան եօք մը»¹⁸. Ո՛վ պիտի ըլլար այդ հոգի ազատողը, ո՛չ ոք չկար, հայուն Աստուածը պարտուած էր, և թուրքին Ալլահը թնատարած կը սաւառնէր:

Աւելորդ է երկարել, այսպէս տեղի ունեցաւ այդ **սէվքը**, ու ճամբայ ինկան հպատակները, որոնցմէ շատեր, հասունցած պտուղներու պէս քիչ անդին պիտի թափթփէին, հսկայական գերեզմանի մը վերածելով ընդարձակ դաշտեր ու հովիտներ: Այս ուղղութեամբ, և ժամանակ ժամանակ ահագնօրէն կատաղի բորբոքումով կատարուեցան բոլոր ուրիշ օրերու **սէվքերն** ալ, ամէն օր հազարաւոր կեանքեր խլելով...:

*

**

Ամէն մէկ **սէվքէ**, առաքումէ յետոյ, բնական պիտի ըլլար մտածել որ վերջապէս մնացողներ ալ կ'ըլլային, որոնց մէկ մասը իրենց դրամի ուժովն էր, իսկ մէկ մասն ալ ուրիշ զանազան միջոցներով էր որ կը մնային քանի մը օրեր, երբեմն շաբաթներ ալ, նոյն տեղին մէջ:

Ուրեմն կրնանք հետևեցնել որ ժողովրդի մաս մը առժամանակեայ բնակութիւն մը պիտի հաստատէր տեղի մը մէջ, որ իրեն համար օտար էր թէև, բայց ատկէ վար երթալն ալ անմիջապէս բոլորովին մահացու: Տեսնենք ուրեմն թէ՛ ինչ պատկեր կը ներկայացնէր, իր զանազան կողմերով, Պապի վրաններու քաղաքը:

Պէտք է ըսել որ Պապը գաղթականութեան կեդրոն, **մէրքէզ** էր, ուստի շատ բնական էր որ այդ տեղ համախմբումը անելի շատ պիտի ըլլար: Իսկ թէ ինչ անբաղձալի համախմբում եղած էր այդտեղ, կարելի է միայն որոշ թիւերով բացատրել, զոր օրինակ առ նուագն օրական մեռնողներու թիւը ձեռքի տակ ունենալով:

Քիչ մը անելի վարը, մի քանի թիւեր տալու խոստումով.– որովհետև մեր պայ-

17 Նկատի ունի ամերիկացի ծանօթ գիտաբար Թոմաս Ալվա Էտիսոնը (1847-1931), որ ունի բազմաթիւ գիտեր՝ քիմիայի, սինեմայի և այլ բնագաւառներու յատուկ:

18 Նախադասութիւնը թրքերէն է՝ «Հոգի փրկող չկայ մը»:

մաններու մէջ գտնուողի մը համար, հագիւ թէ կարելի ըլլար այն ատեն, այդ տեսակ թիրերով կայնով հետաքրքրուիլ.– կ'անցնիմ վրաններու տեղին նկարագրութեան:

Ինչպէս սկիզբը ըսի, Պապի վրանները հաստատուած էին ընդարձակ դաշտագետնի մը վրայ, որուն հողը ըլլալով կաշուն, կաւային, անձրններու յաճախումին ատեն, կ'ըստանար բոլորովին անանցանելի վիճակ մը: Վրանները կը մնային ջուրի և ցելսի մէջ: Վրանները ընդհանրապէս շատ քովքովի էին շինուած, հասկնալի պատճառով, որովհետև գողութիւնները յաճախադէպ էին, նոյնիսկ մեր հայ պահապաններու բարեհաճ համաձայնութեամբ, այնպէս որ մինչդեռ պահապան մը այնտեղ կեցած կը խօսի և կ'սպասուէր թէ՛ բան չկայ...., արդէն քովի վրանէն կը տեսնես, որ նոյնիսկ հիւանդին վրայի վերմակն են քաշեր ու տարեր:

Վրաններու այդքան մօտաւորութիւնը իրարու, ստեղծած էր ծայր աստիճան աղտեղութիւն մը, և բնական պէտքի համար յատկացուած վայրերն ալ անմիջական դրացնութիւնը կու գար անելցնել այդ գարշելի վիճակը, աղտեղութիւնը: Ոջիլը կարելի չէր ըլլար գաղթականէն բաժնել: Գաղթականը որքան ալ ջանար մաքրուիլ, դարձեալ հնարաւոր չէր, որովհետև, իւրաքանչիւր **սէվքի** ատեն, իր վրանին քանդումը մեծ ջանքերով կը նպաստէր անմաքրութեան, քանի որ **մէմուրը**¹⁹, ոստիկանը և հայ պահապանը, անխտիր կը վերցնէին և կը նետէին ցելսի մէջ, ամէն բան առ հասարակ, վերմակ, անկողին, ձերմակեղէն, որոնց ստացած այդ վիճակէն յետոյ սպասել մաքրութիւն՝ իսկապէս անհնարին պահանջ մըն է:

Ահա, բնակութեան այս պայմանները, միացած օրէ օր սպառող նիւթական կացութեան հետ, որմէ կախուած է սնունդի պարագան, շատ բնական էր որ պատճառ պիտի ըլլային կարգ մը հիւանդութիւններու: Հիւանդութիւններէն գլխաւորը և ամէնէն մահացուն, բոլորին յայտն[ի] է **թիֆուսը** եղաւ: Եւ երևակայել պէտք է թէ՛ ընտանիքներ, գրկուած իրենց տուն ու տեղէն, իրենց նախապէս հայթայթած բազմապիսի նպաստաւոր պայմաններէն, նոյն իսկ հիւանդի մը վրայ երկրորդ վերանկով մը ծածկելու հնարաւորութենէն, ինչպէս զոհ կ'երթային թիֆուսին:

Թիֆուսի անբնորո մասին մարդ խօսած ատեն, չի կրնար անցողակի չի յիշել, իբրև բժիշկ թաղապետական (Պապի մէջ) և իբրև **հայ բժիշկ**, Տըթ. Վահանի²⁰ ունեցած դերը, որ ազգասիրական ըլլալէ անելի, հակազգային եղաւ կը կարծեմ ես, քանի որ չէր բարեհաճեր այցելելու ամէն հիւանդի, արհամարհանքով կը վերաբերէր ժողովրդին հանդէպ, իբրև թէ այդ խաչը հանուած ժողովրդին արիւնէն չըլլար ինքն ալ, և կ'աշխատէր անելի շատ հարստանալ դրամով, քան

19 Արաբերէն՝ պաշտօնեայ:

20 Նկատի ունի մերսինցի բժիշկ Վահան Էմիրխանեանը, որ շրջանաւարտ եղած է Պէյրութի ֆրանսական համալսարանի բժշկական ճիւղէն 1901-ին (**Վարժապետեան Սիսակ Յակոբ**, Հայերը Լիբանանի մէջ, Ա. հատոր, Բ. տիպ, Պէյրութ, Համազգայինի Վահէ Սէթեան տպարան, 1982, էջ 463):

Իրենց գրաւոր յուշերուն մէջ իր մասին ակնարկութիւններ ձգած են ցեղասպանութենէն վերապրած քանի մը անձեր: Խաչեր Սարգիսեան ընդհանրապէս ժխտական արտայայտութիւններ ունեցած է իր մասին: Ըստ անոր՝ Էմիրխանեան «քիչ ժամանակի մէջ ինքզինքը ատելի դարձուցած էր իր ազգակիցներուն, շատ խիստ կը վարուէր անոնց հետ: Նախատական բառեր կը գործածէր, առիթը չէր փախցնէր զանոնք վիրաւորելու...»: Սարգիսեան զինադադարին կրկին հանդիպած է անոր, այս անգամ՝ Հայէպի մէջ, երբ ան յառաջացած հիւանդութենէ կը տառապէր արդէն (**Սարգիսեան Խաչեր**, Եօթանասուն տարիներու յուշերս, Պէյրութ, տպարան Տօնիկեան, 1970, էջ 577-579):

Պապի օրերու իր յուշերուն մէջ զինք յիշած է նաև Կարապետ Տ. Չօրպաճեան ու ըսած է, թէ Էմիրխանեան ատանացի էր և անելցուցած՝ թէ Պապ գտնուող երեք քաղաքական հայ ընտանիքներ, 2-3 հիւանդներ ունենալով, բժ. Վահանէն տեղոյն վրայ մնալու արտօնութիւններ ստացած են, սպա ան անելցուցած է, թէ՛ «Պապի մէջ մեր հիւանդները առողջացան» (**Կարապետ Տ. Չօրպաճեան**, Մարաշ, ձեռագիր յուշ, գրի անուած Հայէպ, 20 Դեկտ. 1918-ին, բնագիրը՝ BNU/Fonds A. Andonian, Matériaux pour l'histoire du génocide, P. J. 1/2, liasse 34, Marach/Մարաշ էջ 13):

Արշակ Ալպոյաճեան յիշած է Վահան Էմիրխանեան անունով թալաւցի բժիշկ մը, որ 1937-ին ողջ էր ու կը վարէր Հայէպի թաղապետական բժիշկի պաշտօն: Ալպոյաճեանի խօսքը հաւանաբար կը վերաբերի հոս յիշատակուող նոյն Էմիրխանեանին (**Ալպոյաճեան Արշակ Ա.**, Պատմութիւն հայ Կեսարիոյ. տեղագրական, պատմական և ազգագրական ուսումնասիրութիւն, Գահիրէ, հրատարակութիւն Կեսարիոյ և շրջակայից հայրենակցական միութեան Գահիրէի վարչութեան, տպարան Յակոբ Փափագեան, Բ. հատոր, 1937, էջ 2297):

թե՛ այդ միջոցին օգտուելով իր դիրքէն, իր տառապող եղբայր-քոյրերուն իսկական մխիթարող մը ըլլալու **հոգիի ազնուութեան** հարստութիւնով:

Տքը ը յիշելէ յետոյ, կարելի չէ մոռնալ կեսարացի դեղագործ Ճիվան Էֆ.ին²¹, որ կրկին իր գործած բազմապիսի գոհողութիւններուն **ի վարձ** գնաց վար և ջարդի գոհերէն մէկը եղաւ, որու համար ես չէ ու շատ շատերն ալ չէ որ պիտի արտասուինք:

Ահա կը տեսնենք որ բոլոր դէպքերն ու դէմքերը համաձայնած են դաշնօրէն և նպաստած որ թիֆլիսը խլէ անհամար կեանքեր: Երկարելը աւելորդ կ'ըլլայ, պէտք է ըսել միայն որ այդտեղ, երկու օրուան ընթացքին պատահած է **1209** մահ²², որոնց շատերը թիֆլիսէ էին վարակուած: Թէն ոչ բոլորովին ճիշդ, բայց գոնէ ճշմարտանման կ'ըլլայ կարծեմ ըսել, որ օրական 400-450 անձ մը կը մեռնէր լաւագոյն պարագային: Այս մահերը միայն Պապի վրաններէն էին, ասկէ դուրս է ի հարկէ, օրը օրին **սէվք** ըլլալով ճամբուն վրայ հարիւրաւորներու թափթփիլը:

Կարելի է բացատրել այսպէս, ենթադրենք թէ այսօր Ազտէրինէն ճամբայ ելաւ կարաւան մը, 5000 հոգինոց, այդ կարաւանը մինչև Պապ հասնիլը, արդէն իրմէ կը կորսնցնէ քանի որ հարիւր հոգի, իսկ նոյն օրը, ենթադրեցէք դարձեալ **սէվք** մը Պապէն դէպի Թէֆօրձէ²³ և Լալէ²⁴, այդտեղ ալ մահերու թիւը հսկայական կ'ըլլայ ճամբու ընթացքին, նայելով կարաւանին թիւին: Ատոնցմէ դատած այդ նոյն ենթադրած օրուան մէջ առժամեայ բնակութիւն հաստատողներու շարքերէն պատահած մահերու թիւը, 400-450:

Թողունք այս երևոյթը, որ ընդհանրապէս ընդարձակ գերեզման մը կրնայինք կոչել իւրաքանչիւր գաղթականով բնակուած տեղ, և վերցնենք հետևեալ պարագան ալ ու անկէ յետոյ անցնինք թաղման գործողութեան և տեղին:

Կարծեմ Փետրուարի մէջ էր, առտու մը, աչքերս հագիւ բացած, մեր վրանին ձերմակութիւնը կրկնապատկուած զգացի, քիչ մը աւելի ուշքի գալով տեսայ, որ վրանը դէպի մեզ կ'առաջդիմէ..., ծանրացած է, բացի դուռը և տեսայ որ ձիւն է եկեր, այդ էր պակաս, անօթի, մերկ, հիւանդ այս բազմութեան համար:

Այսօր ալ դեռ առանց սրտի որոշ յուզման չեմ կարող յիշել, որ այդ ձիւնի օրը, հազարաւոր վրաններու կէսին դռները չի բացուեցան, մինչև մեռելաթաղներու ժամանումը, որմէ յետոյ ստուգուեցաւ, որ ընտանիքներ ամբողջութեամբ մահացած

21 Նկատի ունի դեղագործ Ճիվան Գալթարձեանը: Որպէս Կեսարիոյ մէջ գործած դեղագործ Պողոս Գալթարձեան անունով ազգական այլ դեղագործի մը հետ անցողակի յիշատակուած է Ալալայաձեանի կողմէ, ըստ որուն, անոնք Կեսարիոյ Պէօրէկձի Չարըքը թաղամասի դեղի իրենց մեծ մթերանոցը այլոց վաճառած են 1913-ին (**Ալալայաձեան**, նոյն, էջ 1528-1529):

Ան յիշուած է նաև Հալէպի Ազգային առաջնորդարանի ենթակայ արքայականներու օժանդակող յանձնախումբի մը գործառնութիւններու տոմարներէն մէկուն մէջ, երբ 14 Մարտ 1916-ին Առաջնորդարանի կողմէ իր հետ Պապի արքայականներուն դրկուած է 30 դրոշ՝ «Պապի գաղթականաց, դեղագործ Ճիվան Էֆ. ձեռամբ» (Բերիոյ Թեմի ազգ. առաջնորդարանի դիւան, անվերնագիր տոմար, թիւ Գ., էջ 26):

22 Նոյն շրջանին Պապ գտնուող անանուն յուշագիր մը ևս կու տայ մեռելներու նոյն թիւը, ըստ որուն, Պապի մեզարձը պաշը (մեռելաթաղերու մեծաւոր) Յակոբ Էֆ.ի արձանագրութեան համաձայն «1916 Յունվար 11ին և 12ին, պիսինքն երկու օրուան ընթացքին, 1209 մահ պատահած է հոս» (BNu/Fonds A. **Andonian**, Matériaux pour l'histoire du génocide, P. J. 1/3, liasse 30, Alep/Հալէպ, էջ 7):

23 Կամ Թէֆրիձեան: Գիւղ՝ օսմանեան Հալէպ նահանգի Հալէպ գաւառի Պապ գաւառակին մէջ: Շրջանին մէջ գտնուած են նոյնանուն երկու գիւղեր՝ Փոքր Թէֆրիձէ և Մեծ Թէֆրիձէ: Առաջինը կը գտնուի Պապէն արևելք, անկէ 15 քմ. հեռավորութեան վրայ, Մէսքէնէի մօտակայքը, ուր կայ հնագիտական արժէք ներկայացնող և նախշուած քարերով հարուստ բլրակ մը, իսկ երկրորդը կը գտնուի Պապէն հարաւ-արևմուտք, անկէ 19 քմ. հեռավորութեան վրայ (Սուրիական Արաբական..., Բ., էջ 460):

Ցեղասպանութեան տարիներուն Թէֆրիձէն եղած է արքայական հայերու համախմբման կարևոր կենդանիներէն մէկը: Դեկտեմբեր 1915-Փետրուար 1916-ին Թէֆրիձէի և մօտակա Լալէի մէջ մահացած են մօտաւորապէս 5 հազար արքայական հայեր (**Kévorkian**, նշ. աշխ., էջ 977):

24 Հաւանաբար այսօր Լալէ Մուհամմետ անունով ծանօթ այն գիւղակն է, որ կը գտնուի Հալէպի ու Պապի հարաւ-արևելքը, ճապարույի աղահանքէն հիւսիս, Մուսայուժի շրջանի Խաֆսէ գիւղախումբին մէջ, ձորի մը եզրին, Խաֆսէ աւանէն հարաւ-արևմուտք, 30 քմ. հեռավորութեան վրայ (Սուրիական Արաբական..., Ե., 1993, էջ 116-117): Ցեղասպանութեան տարիներուն Լալէն եղած է արքայական հայերու համախմբման կարևոր կենդանիներէն մէկը: Դեկտեմբեր 1915-Փետրուար 1916-ին Լալէի ու մօտակա Թէֆրիձէի մէջ մահացած են մօտաւորապէս 5 հազար արքայական հայեր (**Kévorkian**, նշ. աշխ., էջ 977):

էին²⁵:

*
* * *

Երբ այսքան մահեր կային, բնականաբար քիչ մը վերը գտնուած քաղաքին օգտին համար, ո՛չ թէ մեզ համար, որոշուած էր որ թաղուին..., և այդ մտքով կարգուած էին մեռելաթաղներ, դարձեալ հայերէլ ընտրուած...: Թաղուին, բայց ո՛ր, արդէօք իրենց ընտանեկան դամբարաններու՞ն ! մէջ, ո՛չ հազար անգամ ո՛չ: Այդ վրաններու անմիջապէս մօտը կային, բնական խոռոչներ, ուր պէտք է որ նետուէին անոնք: Թաղուին, բայց ինչպէ՛ս, արդէօք քահանաներու և դպիրներու ընկերակցութիւնով մեռելական սովորական արարողութիւնով, ո՛չ, այլ այնպէս՝ ինչպէս շան մը սատակը կը նետեն, կամ սատկած ձի մը կը քաշեն: Երբ ամէն առաւօտ մեռելաթաղները կը սկսէին ձայնել «ձէնագէսի օլան»²⁶ ըսելով, մարդու երակներէն պաղ սարսուռ մը կ'անցնէր: Մեռելաթաղները տասնեակներով կը վերցնէին մեռելները և կը տանէին այդ խոռոչներու մէջ կը նետուէին, ուր արդէն շատերը նետուած էին: Մէկ խոռոչի մէջ 300-400 դիակներ կը նետուէին, և որ է՛ն սարսափելին ու քստմնեցուցիչն էր, շատ յաճախ դեռ ողջեր, որոնք տէր ու տիրական չունէին, կը տարուէին այդ փոսերու բերանը կը դրուէին, այնպէս որ խեղճերը, ի տես հարիւրաւոր դիակներու, վերջապէս ի տես մահուան ահաւոր արհաւիրքին, ժամ առաջ հոգինին կ'աւանդէին:

Դեռ մէկ կողմ թողուլ պէտք է այն, որ դիակներէն շատերը, գիշատիչ թռչուններու և շուներու կեր ձգուելէ և ստոնց կողմէ կիսով չափ յօշոտուելէ յետոյ էր միայն որ կ'արժանանային թաղման մխիթարութեան:

*
* * *

Օսմանեան մեծագօր և բարեխնամ ! կառավարութիւնը երբեմն սիրուն կատակներ ունէր, գոր օրինակ, բռնագաղթի ամբողջ տևողութեան ընթացքին, պատահած է որ խումբ մը գաղթականներ շոգեկառքով փոխադրէ, պատահած է դարձեալ որ ամիսը անգամ մը **թային**²⁷ տայ անոնց, և այս բոլորը անոր համար որ օր մը (ինչպէս որ հասաւ այդ օրը ահա)²⁸ չքմեղանքի խօսքեր ունենայ իր

25 Այդ օրերու Պապի ահաւոր ցուրտին ու ցրտահար քարականներուն մասին ունինք նաև այլ ակաճատեանի մը վկայութիւնը. «Գաղթականները համատարած վերածուել էր անթաղ դիակներով գերեզմանոցի, տասնեակ հազարներով առանձին, կոյտերով, մայրեր իրենց երեխաների ու հարազատների հետ, համարադարձացիներ խմբերով անշնչացել էին գիշերուայ ընթացքում՝ իրենց հիւանդ ու տառապած, սոված ու մերկ մարմիններով չկարողանալով դիմադրել ցրտի արհաւիրքին: ...Գիշերային ցրտերը շարունակուեցին աւելի քան մէկ շաբաթ, իսկ այդ օրերին գաղթականները վերածուեց համատարած գերեզմանոցի, կոյտերով մարդկանց դիակներ կային» (**Տիշտիչեան Յովակիմ**, Տէր-Ջօրի անապատներում..., Եր., «Գիտութիւն» հրատարակչութիւն, 2006, էջ 63-64):

26 Նախադասութիւնը թրքերէն է՝ «մեռել [= թաղում] ունեցողը»:

27 Յոգնակին՝ թայինաթ: Արաբերէն բազմիմաստ բառ, հոս՝ ռոճիկ, նպաստ, օրական հացարածին, աւելի յստակ՝ կառավարական այն նպաստը, որ երբեմն տրուած է քարտրական հայերուն՝ հացի, կերակուրի կամ դրամական նպաստի ձևով: Ըստ Անտոնեանի, գաղթական հայերու տրուած այդ նպաստները յատկացուած են քարտրական հայերու ինչքերուն և ստացուածքներուն վաճառքէն գոյացած գումարներէն, «բայց նորէն ձևական բան մը եղաւ ատիկա, և քանի մը տեղեր միայն օրական մէյմէկ հաց տուին շատ կարճ միջոց մը և դադրեցուցին», Անտոնեան ապա աւելցուցած է, թէ այդ գումարները մեծ մասամբ «տեղահանութեան հսկող թուրք պաշտօնեաները իրացուցին» (**Անտոնեան**, նշ. աշխ., էջ 34): 17/30 Մայիս 1915 թուականի հայոց Տեղահանութեան օրէնքին 15 կէտերէ բաղկացած յաւելուածի 4 յօդուածները կը վերաբերէին վերոյիշեալ նպաստին:

28 Նկատի ունի Մահմուտ Վեցերորդ Ուսիխուտտին սուլթանի 8 Մարտ 1919-ի պաշտօնական հրամանագրով Կ. Պոլսոյ մէջ ստեղծուած Պատերազմական արտակարգ ատենադ, որ պիտի դատէր հայերու տեղահանութեան և կոտորածներու պատասխանատուներն ու Օսմանեան կայսրութիւնը պատերազմի մէջ ներգրաւող յանցագործները. թէպէտ աւելի առաջ, գինադարէն անմիջապէս ենթ. թրքական նոր կառավարութիւնը որոշած էր դատել հայերու ցեղասպանութիւնը իրագործած ռճրագործները, և առ այդ, 16 Դեկտեմբեր 1918-ի պետական որոշումով կազմուած էին փաստահաւար յանձնախումբեր, իսկ 8 Յունուար 1919-ին Կ. Պոլսոյ մէջ ստեղծուած էին պատերազմական առաջին և երկրորդ ատենաները: Մինչև 1921 շարունակուած դատավարութեան ընթացքին, առանձին նիստերով դատուած են Իթիհաս կուսակցութեան կեդրոնական կոմիտէի անդամները և այլ պետական պաշտօնեաներ: Դատարանը մահապատիժ արձակած է 20 ռճրագործներու դէմ և բանտարկութեան դատապարտած բազմաթիւ ուրիշներ:

թունաւոր շրթներուն վրայ: Ահա՛ ճիշդ նոյն մտադրութեամբ Հիւանդանոցի ծաղ-
րանկարներ հաստատած էր զանազան տեղերու մէջ, **մախրութի**²⁹ վրաններով,
որոնց մէջ, չի կարծուի որ հիւանդներ կը դարմանուէին, այլ ընդհակառակը, մա-
հացման նորոքինակ արուեստ մըն էր որ կը կիրարկուէր: Այդ կարգի հիւանդանոց
մըն էր Թէտիֆի³⁰ մէջ հաստատուածն ալ, որուն մասին թէև չաօր ճշգրիտ ծանօ-
թութիւններ չունին, բայց կը բաւէ ըսելը կարծեմ թէ՛ հոտ ամէնէն առաջ պաշ-
տօնեայ կարգուած անձերն էին որ թիֆիւսէ վարակուած, կը մահանային³¹:

*
* *
*

Ես երեք ամիս մնացի Պապի մէջ, և գրեթէ մեզմէ վերջը մեկնողներ չեղան
այդտեղէն, բացի վերջին **սէվքընաթը**, որոնք կազմուած էին... պահապաններէ և
մաս մը ժողովուրդէ: Մեր մեկնելու օրը վերջին քօնթօյն էր որ տեղի կ'ունենար.
Պապի քայմաքամը³², որուն անունը չեմ յիշեր, հանդիսաւորապէս եկած էր այդ
օրն ալ, և իր մօտ հաւաքելով Պապի և Թէտիֆի էշրաֆը³³, հետևեալ[ը] կը
յանձնարարէր անոնց.

«Ահա՛ գաղթականները կը մեկնին, ես լսած եմ որ Ձեր տներուն մէջ հայեր կը
պահէք, Ձեր այդ արարքը բարեխնամ կառավարութեան կամքին բոլորովին հա-
կառակ է, ուստի յանուն հայրենասիրութեան կը պահանջեմ որ ետ կենսք կեա-
վորներ պահելու այդ ձեռնարկէն», և կը վերջացնէր այսպէս. «Պիլմիշ օլու՛ն էյ
արապլար, քի պունլարտան (հայերէն) պիր թավուք պիլէ քալսա, պիզտէն ինթի-
գամ ալաճագ, օլմայա քի պիր քիմսէյի սագլայասընըզ»³⁴:

Այո, ճիշդ կը խօսէր քայմաքամը, բայց այդ օրերուն, ո՛չ թէ վրէժի այլ ամէնա-
հասարակ, տարրական ուրիշ զգացումներ ալ մարած էին մեր մէջ և մենք ճամբայ
կ'իյնայինք գլխիկոր, դէպի **Մէսքէն**³⁵:

29 Արաբերէն՝ կոնաձև:

30 Կամ Թատէֆ: Մեծ գիւղ Հալէպէն հիւսիս-արևելք և Պապէն հարաւ-արևելք, վերջինէն 2 քլմ. հեռաւորու-
թեան վրայ: Անելի ետք, երկու ասանները համարեայ թէ միացած են իրարու և իրարմէ բաժնուած են հոնկէ
անցնող Հալէպ-Բարաքոզաք մայրուղիով: Գիւղին մէջ կան հռոմէական շրջանի հնութիւններու բազմաթիւ
մնացորդներ և դարաւոր սինակոկ մը: Գիւղը ունեցած է արաբ և հրեայ խառն ազգաբնակչութիւն: Ցեղա-
սպանութեան շրջանին Թէտիֆը եղած է հայ քարտականներու համակեդրոնացման կայք, ուր հաւաքուած
են առաւելաբար Պոլտոյ մերձակայ շրջաններու քարտականները (**Լուսարաբեան Սեպուհ**, Մի կենսքի
պատմութիւն, անտիպ յուշագրութիւն, պատճէնը՝ Հայոց Ցեղասպանութեան թանգարան- ինստիտուտի
գրադարան, էջ 249):

31 Թէտիֆի այս հիւանդանոցը անցողակի յիշած է վերապրող Սեպուհ Լուսարաբեան և անեցուցած՝ թէ
ան բաղկացած էր երկու սև և մեծ արաբական վրաններէ (**Լուսարաբեան**, նշ. աշխ., էջ 251), իսկ Խաչեր
Սարգիսեան, որ շրջան մը ապրած է Թէտիֆէն ընդամէնը երկու քլմ. հեռաւորութեան վրայ գտնուող Պապ
գիւղաքաղաքը, այսպէս նկարագրած է այս հիւանդանոցը. «...Ծիծաղելի էր հիւանդանոց անուանել տեղ
մը՝ ուր հիւանդը կը պառկի մերկ գետնի վրայ, տակն ու վրան առանց ծածկոցի, առանց բժիշկի ու դեղի,
առանց դարմանի ու խնամքի, նոյնիսկ առանց սնունդի» (**Սարգիսեան**, նշ. աշխ., էջ 585):

32 Արաբերէն՝ գաւառակի կառավարիչ, գաւառակապետ: 1915-ին Պապի գաւառակապետն էր Շաֆի պէյը,
պէյրութցի արաբ ծանօթ վաճառականներու ընտանիքի մը գաւակը (**Սարգիսեան**, նշ. աշխ., էջ 558): Պապի
տեղակալի պաշտօնը վարած է 28 Հոկտեմբեր 1913-9 Ապրիլ 1916, ապա նոյն պաշտօնով տեղափոխուած
է Լաթաքիոյ մօտակայ ճըսըր Շուղուր գիւղաքաղաքը (Թուրք պաշտօնեաներու անուանացանկ. Վալի,
միութէասրըֆ և գայմագամներ 1913-1918, էջ 20, երուսաղէմի Հայոց պատրիարքարանի դիւան): Անտոնեան
իւր մասին ըսած է, թէ ան «գարմանալի մարդ մըն էր» որ չէր դպչեր ողջերուն, այլ գաւազան մը բռնած
շարունակ մտելները կը ծեծէր ու կ'ըսէր. «Անպիտան շուն, դիտմամբ հոս մեռար որ օր մը երբ մենք ալ
ձեզի պէս ըլլանք, որովհետև պիտի ըլլանք, տեսնես, անանկ չէ՛» (**Անտոնեան**, նշ. աշխ., էջ 81):

33 Արաբերէն բազմիմաստ բառ, «շարիֆ» բառի յոգնակիւն. իսլամ արարներու այն դասակարգը, որ սեռած
է իսլամութեան մարգարէ Մուհամմէտէն ու անոր համար ունեցած է առանձնաշնորհեալ վիճակ: Բառը
ընդհանրապէս գործածուած է ազնուական դասակարգի, երևելիներու իմաստով:

34 Նախադասութիւնը թրքերէն է՝ «Գիտցած եղէք, ո՛վ արաբներ, որ եթէ ասոնցմէ [հայերէն] հաւ մը անգամ
[ողջ] մնայ, մեզմէ վրէժ պիտի լուծէ. չըլլայ որ անոնցմէ ոնէ մէկը պահէք»:

35 Փոքրիկ գիւղ տուրիական անապատին մէջ, Եփրատի աջ ափին, Հալէպէն հարաւ-արևելք 90 քլմ.
հեռաւորութեան վրայ: Կառուցուած է պրոնզէրարեան Իմար քաղաքի արեւակներուն վրայ: 1915-ին ան
եղած է աննշան բնակավայր մը: Ունեցած է իջնանատուն մը և արաբական 12-15 հողաշէն տնակներ միայն:
Ցեղասպանութեան տարիներուն, Մէսքէնէն դարձած է հայ քարտականներու համակեդրոնացման գլխաւոր
կայքերէն մէկը, ուր ստեղծուած անմարդկային դժուարագոյն պայմաններուն, սովին ու համաճարակներուն
հետևանքով մահացած են տասնեակ հազարաւոր քարտականներ:

Պապ-Մէսքէնէ ճամբան ուղղակի գերեզման մըն է, ուրիշ ոչինչ: Այդ ճամբուն վրայ կ'իյնան Թէֆրիձէ և Լալէ ըսուած տեղերը, որոնք գաղթականական կայաններ էին, և այդ տեղերը ընդհանրապէս կը տարուէին «հազիւ օրուան չափ երկար» կեանք ունեցողները, որպէսզի այդ հազարաւորներու դիաթաղը կատարուի կեղորոններէ հեռու: Լալէի մէջէն կ'անցնի ձորակ մը, որուն մէջ չեն գիտեր քանիներ իրենց վերջին մխիթարութիւնը, վերջին հանգիստը ուզած են գտնել: Թէֆրիձէ և Լալէ տարուած տասնեակ հազարաւորներէն, առանց չափազանցութեան կրնանք ըսել, որ հազիւ առ հարիւր քսան մաս մը դէպի Մէսքէնէ կրցաւ հասցնել ինքզինքը:

Մենք, որ քիչ մը աւելի երկար դիմանալու ընդունակներ ըլլալ կը թուէինք, մենք Լալէ և Թէֆրիձէ և նման վայրերու մէջ, մէկ գիշերուան կառք մը փնտռել ուզեցինք և շարունակեցինք մեր ճամբան: Շարունակեցինք, ոչ թէ որովհետև օր առաջ դէպի Տէր Զօր երթալու փափաքողներ էինք, այլ որովհետև, կենալ այդ վայրերու մէջ՝ կը նշանակէր ստոյգ մահ, իսկ Մէսքէնէն վերջապէս մենք լուր առինք որ կրնար մեզ հիւրընկալել բաւական երկար առեւտուան մը համար, որովհետև Տէր-Զօրի մահաձորին ճամբուն վրայ, անիկա կայան մըն էր, ուրկէ դէպի վար սէվքը կ'ըլլար, համեմատաբար բաւական կանոնաւոր և օրէնքի մէջ, որ ազատ շունք մը արնել կը թոյլատրէր վերջապէս գաղթականին, և այս պէտք է ըսել ի պատիւ Չէրքէզ Հիւսէյինի³⁶, որովհետև թէև ան ալ **սէվք մէնուրի**³⁷ մըն էր, բայց, բաւական խղճամիտ... եթէ կ'ուզէք հայուն ոսկիներուն սիրոյն բայց միթէ բոլոր իր նմանները չ'առին ու չի կերան անոր չափ և աւելի ոսկիներ, շարունակելով և օր օրի կրկնապատկելով իրենց զազանութիւնները:

Իբրև իմ նկարագրութեան վերջին մաս, քանի մը խօսք ևս և ահա վերջացուցի:

Ըստ Արամ Անտոնեանի՝ ցեղասպանութեան տարիներուն Մէսքէնէի մէջ թիֆուսի գոհ գացած են 100 հազար հայեր: Իր հոն գտնուած միջոցին, օրական մահացած է 300-500 հոգի (**Անտոնեան**, նշ. աշխ., էջ 18-19): Այլ առիթով, Անտոնեան նշած է, թէ պատահած է որ մէկ օրուայ ընթացքին Մէսքէնէի մէջ մահանան 663 արտարկաններ (**Անտոնեան Արամ**, Մատանին, տես «Վերածնունդ», Փարիզ, Գ. տարի, թիւ 9-10, 15 Մայիս 1919, էջ 131): Մէսքէնէի զոհերու 100 հազար թիւը կրկնած է նաև Աքսորական Եպիսկոպոս (նշ. աշխ., էջ 2004, տես նաև **Պէլլէրեան**, նշ. աշխ., Բ., էջ 179): Մինչև Յուլիս 1916, Մէսքէնէի մէջ մահացած արտարկաններուն թիւը, երկու տարբեր ակնաստեաններու վկայութեամբ, գնահատուած է 55 հազարով (**Վոլֆգանգ Գուստ** (Հր.), Հայերի ցեղասպանութիւնը 1915-1916. Գերմանիայի արտաքին գործերի նախարարութեան քաղաքական արխիւի փաստաթղթերից, գերմաներէնէ թարգմանեց և հրատարակութեան նախապատրաստեց՝ Ռուզան Բորիսի Յորդանեանը, Եր., 2008, էջ 563), իսկ ըստ Փանիկեանի, օրական հոն մահացած է մինչև 7-800 արտարկան (**Փանիկեան**, նշ. աշխ., էջ 180): Մեծ եղած է մահաւանդ Մէսքէնէի մէջ սպաննուած հայ որբերուն թիւը: Իշխանութիւնները սպաննած են զանոնք ձիերու սնրակներուն տակ կոխկռտելով, ձմրան ցուրտին կիսամերկ ու բոկոստ անապատ քշելով, Եփրատի ջուրերուն մէջ նետելով, նաֆթով այրելով և կամ շչչահեղձ ընելով «Հայկական հարց, հանրագիտարան» Հայկական հանրագիտարանի գլխաւոր խմբագրութիւն, Եր., 1996, էջ 328): Որբերէն շատեր կառքերով գիւղէն հեռացուելով կոտորուած են:

Նոյն օրերուն Մէսքէնէի անցած վերապրող Հայկ Ա. Արամեան վկայած է, թէ ինք Մէսքէնէի մէջ «մէկ ժամ կառքեր քշելով» համրած է «ճամբուն երկայնքին 657 կիներու դիակ ահեղի խոշտանգումներով...» (**Արամեան Փրոֆ. Հայկ Ա. (Ուլիսիանով)**), Մեծ եղեռնի պատգամ. Հայոց Տանթական քաւարան և հրաշալի յարութիւն», Պէրոյթ, տպարան Տօնիկեան, 1970, էջ 179): Մէսքէնէի մնացորդ արտարկանները աւելի ետք դրկուած են Համան, Տէր Զօր և միացուած են կոտորուելու դրկուած կարաւաններուն: 1973-ին Մէսքէնէ աւանը մնացած է նորակառոյց ջրամբարի մը ջուրերուն տակ, մինչ անոր բնակիչները տեղափոխուած են Նոր Մէսքէնէ աւանը, որ կառուցուած է առաջինէն ոչ շատ հեռու, տափարակ դաշտավայրի մը վրայ:

36 Նկատի ունի Մէսքէնէի «միտիք» (տեսույց), բնիկ մուսուլմանացի, ազգութեամբ չէրքէզ Հիւսէյին Ավսի Էֆէնտիին: Ավսի հայ արտարկաններուն կողմէ նկատուած է «բարի» մարդ մը «ոչ թէ իրապէս լաւ ըլլալուն, այլ – զարմանալի բացառութիւն թուրք պաշտօնեաներու մէջ – իր նախորդներէն նուազ գէշ ըլլալուն համար», որ հազիւ հինգ ամսուայ իր պաշտօնավարութեան միջոցին «տակաւին երեք-չորս հազար ոսկիէն աւելի չէր կողոպտած գաղթականներէն, ինչ որ բախտ մըն էր անոնց համար» (**Անտոնեան Արամ**, Այն սև օրերուն... (Պատկերներ), Պօսթըթ, «Հայրենիք»ի հրատարակութիւն, 1919, էջ 92): Ան, տեղույն կայքին մէջ հաւաքուած հայերը, հակառակ Ներքին գործոց նախարարութեան «Աշիրէներու և գաղթականներու տեղաւորման և վերաբնակեցման տնօրէնութեան» Հալէպի ընդհանուր տեսչութեանէն և Տէր Զօրի գաւառապետ՝ Սալի Ջէքիէն հասած կրկնակի հրահանգներուն, չէ դրկած Տէր Զօր և անոր համար պաշտօնասէլ եղած է: Եղած է վաւաշտ ու կաշտակեր անձ մը և հազարաւոր ոսկիներ դիզած է իր ստացած կաշտքներով: Իրեն յանձնուած կայքի գեղանի հայուհիները շրջան մը որպէս հարձ իր մօտ պահելէ ետք՝ վերադարձուցած է զանոնք անապատ, կամ նուէր դրկած է իր բարեկամներուն (**Անտոնեան**, Մեծ ոճիրը, էջ 7, 80, 105): Մեծաքիւ հայ աղջիկներ իր մօտ պահելուն համար, հայ գաղթականներ և վաշկատուն արարներ իրեն տուած են «էսիշտէ»-«քեռայր» անունը՝ ակնարկելով հայերու հետ իր ունեցած «խնամիրութեան»: Կաշտքով արտօնած էր, որ որոշ հայ ընտանիքներ, փոխանակ Տէր Զօր դրկուելու՝ ժամանակաւորապէս մնան Մէսքէնէ: 37 Ավսի՝ առաքում, մեմուրի՝ պաշտօնեայ, սէվք մէնուրի՝ առաքումի պաշտօնեայ:

Չեմ ուզեր երկար կանգ առնել թուրք կառավարության և ժողովուրդին վայրենական բնագոյներուն վրայ, բայց կը փափաքիմ կէտի մը ճշդունով գբաղիլ: Մենք յաճախ կողոպտուեցանք, թալանուեցանք, սպաննուեցանք, մեր կիներու և աղջիկներու պատիւը բռնաբարուեցաւ արապ պէտէվիներու կողմէ, բայց ես այնքան մեղաւոր և պատախանաստու չեմ գտներ այս վերջիները, որքան անոնք, որ գիտնալով գազաններու ախորժակը, գիտակցօրէն մեզ նման ոչխարները յանձնեցին գայլերու երախին:

Այո, Պապէն-Մէսքէնէ ճամբուն վրայ, ես չորս օրուան ճամբորդութեանս մէջ գրեթէ տասը անգամ մեր կարաւանին պէտէվիներու կողմէ յարձակման ենթարկուիլը աչքովս տեսայ և ամէն անգամին ալ անպակաս էին կողոպուտը, սպանութիւնը, ահը, սարսափը և ստոնց հետևանք՝ անմիջական մահեր: Մահերը շատ էին, որովհետև բռնագաղթը ծրագրուած էր արդէն ճիշդ այդ արդիւնքը ձեռք բերելու միակ ճիւղային դիտումով: Մենք չէինք զարմանար որ կը մեռնին ու մենք ալ պիտի մեռնինք թերևս, բայց տեսնել այնպիսի տեսարաններ որոնք սարքուած էին կարծես դիտմամբ իրան որ թուրք ժողովուրդին բոզարած նկարագրին պատիւ... կը բերէ միայն:

Տեսայ դէպի Մէսքէնէ տանող ճամբուն վրայ, ժամ մը միայն մնացած, և ամբողջ այդ ժամու մը տևողութեամբ երկայնքին, 500 դիակներ (կովակառքիս քովն ի վեր քալած պահուս համրած եմ) որոնց շատերուն աղիքները դուրս թափուած, շատերուն կիսադէմքը կուրծ, և շատերուն ալ ամորձիքներն ու առնանդամները շներու ատամներու տակ խածոտուած:

Ահաւասիկ իմ կարճ պատմութիւնը, զոր կարելի էր երկարել, բայց սիրտ և ժամանակ էր հարկաւոր, որոնց առաջինը մանաւանդ կ'ըմբոստանայ դեռ շատ քաներու վերոյիշումի պահուն:

Յովհ. Խաչերեան
պարտիզակցի
[նաև՝ ստորագրութիւն]

Միհրան Ա. Մինասեան – գիտական հետաքրքրութիւններու շրջանակը՝ Հայոց ցեղասպանութեան պատմութիւն, հայ տպագիր գիրքի և պարբերական մամուլի պատմութիւն, հայերէն ձեռագրեր, հալէպահայ գաղթօճախի պատմութիւն, արաբերէն ստեղծագործած հայ հեղինակներ, հայ ազգագրութիւն և բանահիւսութիւն և այլն:

Summary

UNPUBLISHED MEMOIRS OF HOVHANNES KHACHERIAN

About concentration camp for the armenian deportees at Bab (Pap)

Mihran A. Minassian

Key words – Armenian Genocide, Syrian Desert, Pap, Meskene, 1915–1916, epidemics, murders.

Publication presents the previously unpublished memoirs of Hovhannes Khacherian, the survivor of the Armenian genocide from Bardizag. The author gives detailed description of the treatment of Armenians in the concentration camp at Pap settlement in Syrian deserted areas at the end 1915 and the beginning of 1916. He describes misery and death reigning there, then gives description of his journey from Pap to Meskene and of the numerous corpses he had seen on his way.

Pap is considered as one of the largest cemeteries of the Armenian nation, where during the years of the Armenian Genocide about 80–100,000 Armenian deportees died as a result of epidemics and unbearable living conditions imposed by the Ottoman empire.

Introductory survey about the Armenian concentration camp at Pap, as well as, numerous explanatory notes are provided.

Резюме

НЕОПУБЛИКОВАННЫЕ ВОСПОМИНАНИЯ ОГАННЕСА ХАЧЕРЯНА

О концентрационном лагере армянских ссыльных
в городе Баб (Пап)

Мигран А. Минасян

Ключевые слова – Геноцид армян, Сирийская пустыня, Пап, Мескене, 1915–1916 годы, эпидемии, убийства.

Данная публикация представляет ранее неопубликованные мемуары Оганеса Хачеряна из села Партизак, уцелевшего после Геноцида армян. Автор дает подробное описание обращения с армянами в концентрационном лагере в поселении Пап (Эль Баб) в сирийских пустынных районах в конце 1915 года и в начале 1916 года. Он описывает нищету и смерть, царящую там, затем описывает свое путешествие от Папа до Мескены и все ужасы, которые он видел на своем пути.

Пап считается одним из крупнейших кладбищ армянской нации, где в

годы Геноцида армян погибло 80–100 000 армянских ссыльных в результате невыносимых условий жизни, навязанных Османским государством и эпидемиями.

Ознакомительные исследования об армянском концлагере в Папе, а также многочисленные пояснительные записки прилагаются к тексту.

REFERENCES

1. **Aksoragan Yebisgobos**, Vdaryal hayoutyan khachi jampan. Megouges dari kaghtagannerou hed sharjman mech kdnvogh aganades hayou me tsoutsmounkneren kaghvats, “Gochnag”, New York, vol. 18, 20 April 1918. **(In Armenian)**
2. **Alboyajian Arshag**, Badmoutioun hay Gesario. deghakragan, badmagan yev azkakragan ousoumnasiroutioun, Kahire, “Gesario yev sherchagayits hayrenagtsagan mioutian Kahireyi varchoutioun”, dbaran Hagop Papazian, vol. 2, 1937. **(In Armenian)**
3. **Andonian Aram**, Ayn sev oreroun... (Badgerner), Boston, “Hayrenik”, 1919. **(In Armenian)**
4. **Andonian Aram**, Madanin, “Verazenount”, Paris, vol. 3, No. 9–10, 15 May 1919. **(In Armenian)**
5. **Andonian Aram**, Mets vojire. Haygagan verchin godoratsnere yev Taleat Pasha: Bashdonagan herakirner pnakirnerou esdorakroutyamp yev pazmativ badgernerov, “Bahag”i madenashar, No. 1, Boston, dbaran “Bahag”i, 1921. **(In Armenian)**
6. **Aramian Prof. Hayg A. (Oulniazovk)**, Mets yeghneri badkam. Hayots danteyagan kavaran yev hrashali haroutioun, Beyrouth, “Donigian”, 1970. **(In Armenian)**
7. **Babayan Nerses Kahana**, Hamarod deghegaker Der Zor yev sherchagayits hayapenag vayrerou, Perio temi azkayin arachnortarani tivan, 6 September 1926. **(In Armenian)**
8. **Beylerian Artur**, Mets deroutyounnere, Osmanian gaysroutiounne yev hayere fransiagan arkhivneroum (1914–1918), translater Varoujan Boghossian, vol. 2, Yerevan, “Hayasdan”, 2005. **(In Armenian)**
9. **Chorbajian Garabed D.**, Marash, kerir arnevats Haleb, 20 December 1918–in. BNU/Fonds A. Andonian, Matériaux pour l’histoire du génocide, P. J. 1/2, liasse 34, Marach/Մարաշ **(In Armenian)**
10. **Didishian Hovagim**, Der Zori anabadneroum..., Yerevan, “Kidoutioun”, 2006. **(In Armenian)**
11. **Doct. Garabed Khacheriani** orakire. Ezmournagan argatsners 1922–in, dbakroutian badrasdets Tora Sakayan, Monreal, 1995. **(In Armenian)**
12. **Donabedian B.**, Tsayn darabelots, Paris, “Hagop P. Turabian”, 1922. **(In Armenian)**
13. **Hamide Abdoul Rahman**, Mouhafazet Halab, Damas, “Sourio Mshagouyti nakhararoutioun”, 1992. **(In Arabic)**
14. Haygagan harts hanrakidaran, Haygagan hanrakidarani kelkhavor khempakroutioun, Yerevan, 1996. **(In Armenian)**
15. **Koust Volfgang**, Hayeri tseghasbanoutiounne 1915–1916. Kermaniyayi ardakin kortseri nakhararoutian kaghakagan arkhivi pasdategherits, kermanerene tarkmanets yev heradaragoutian nakhabadrasdets Rouzan Porisi Hortanian, Yerevan, 2008. **(In Armenian)**

16. **Lousararian Sebouh**, Mi gyanki badmoutioun, andib houshakroutioun. **(In Armenian)**
17. **Mekhalian Krikor H.**, Bardizagn ou bardizagtsin, hradaragoutioun Onig H. Mekhaliani, Kahire, “Sahag–Mesrob”, 1938. **(In Armenian)**
18. **Panigian Onig**, Mahits tebi giank, Yerevan, “Hayasdan”, 1965. **(In Armenian)**
19. Perio temi azkayin arachnortarani tivan, anvernakir domar, No. D. **(In Armenian)**
20. **Sarkissian Khacher**, Yotanasoun darinerou housheres, Beyrouth, “Donigian”, 1970. **(In Armenian)**
21. Souriagan arapagan hanrabedoutian ashkharhakragan pararan, “Zinvoragan ou soumnasiroutiounnerou getron”, Damas, vol. 2, 1992.
22. Turk bashdonyanerou anvanatsang, Vali, moutasarif yev kaymakamner, Yerousaghemi hayots badriarkarani tivan. **(In Armenian)**
23. **Varjabedian Sisag Hagop**, Hayere Lipanani mech, vol. 1, Beyrouth, “Hamazkayin–Vahe Setian”, 1982. **(In Armenian)**